

СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ТЕОЛОГО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Костицький В.В.

(доктор юридичних наук член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор)

Анотація: У статті у черговий раз автор розглядає проблеми кризи сучасного праворозуміння та пропонує своє бачення подолання кризових явищ у теоретико-правовій науці, формулюючи соціальні основи обґрунтування формування висунутої ним теолого-соціологічної теорії права.

Одним з реальних шляхів подолання кризи сучасного правознавства автор цих рядків вважає розвиток соціології права, дослідження права як феномену нашої цивілізації через призму "життя" абстрактної правової норми завдяки її реалізації (в усіх відомих формах) суб'єктами суспільних відносин.

На думку автора, саме на стику теологічного та соціологічного напрямів розвитку теорії права в сучасній українській юридичній науці знаходиться центр перспективних досліджень, зокрема і щодо майбутніх уявлень про право і державу, а чинна Конституція України містить елементи теологічного праворозуміння.

Соціологічний зміст і соціальне значення конституції виражається через участь суспільства у її ухваленні та договірному її змісті і характері. За своїм юридичним значенням сучасна Конституція є Суспільним договором між державою та громадянським суспільством, договором, за яким держава бере на себе зобов'язання обслуговувати суспільство та визнає і гарантує права людини. Договірне походження конституції передбачає, що вона є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу, соціальної солідарності.

Ключові слова: цінність права, теолого-соціологічна теорія права, конституція як суспільний договір, теологічна складова Конституції України.

Аннотація: В статье автор в очередной раз рассматривает проблемы кризиса современного правопонимания в теоретико-правовой науке и формулирует при этом социальные основы обоснованной им теолого-социологической теории права.

Ключевые слова: ценность права, теолого-социологическая теория права, конституция как общественный договор, теологическая составная Конституции Украины.

Annotation. In the article the author once again considers the problem of the modern thinking crisis and offers his vision of overcoming it in the theoretical and legal science, formulating social foundations of his "theological and sociological" theory of law justification. As far as the author is concerned, the moral imperatives of modern social development indicate that in present circumstances nobody can be entitled to monopoly on the only true and undeniable truth in this area, which would be functioning as a universal "master key" to all the painful problems of law and state. Therefore, law, legal activities and legal science face the problem of finding answers to the challenges, caused by new content of the Ukrainian national idea. Right is nothing but a «dead» text that can only be compared with a clay plate, filled with characters of a forgotten language if placed beyond the society.

The author considers the development of the sociology of law, the study of law as a phenomenon of our civilization through the prism of "life" of the abstract legal norm and through its implementation (in all known forms) into public relations as one of the real ways to overcome the crisis of the modern law.

To answer the question of what is right now, we need to note that law as a phenomenon of social development cannot be determined using the methodological approach proposed by some of the contemporary theoretical schools. The right is not to be regarded as a "closed" system, which exists separately from the society, its needs and interests of the social and cultural context. Nevertheless, the apparent impossibility of creating universal and eternal rules that are endowed with timeless value and which can be applied to infinite possible number of specific cases should be taken into account.

However, here we must bear in mind that law cannot ignore globalization trends that are setting a different hierarchy of law than that which proceeded lives of previous generations, destroying the historically established types of justice and national boundaries of legal systems which make differences between legal families. According to the author, the center in modern Ukrainian jurisprudence is on the border of the theological and sociological trends of legal theory. The provisions concerning law and state, which are marked in the current Constitution of Ukraine, contain elements of theological thinking. It is certainly not about grounding it on the sacred grounds of the text, since the Ukraine is a secular state.

The sociological meaning and social significance of the constitution is expressed through public participation in its adoption and its contractual nature. The legal value of the current Constitution means it is a social contract between the state and the civil society, the contract under which the government is committed to serve the society and guarantee human rights. Contractual origin of the constitution stipulates that it is the result of civil peace, social consensus and social solidarity.

Key words: sociology of law, sociology of law as an academic discipline, "Sociology of Law" course syllabus.

Глобальний соціально-економічний розвиток сучасного світу обумовив нові тенденції у розвитку права. Одними із найбільш резонансних стали проблеми гармонізації правових систем сучасності, розмивання границь між англосаксонською та континентальною системами права, взаємного «переливання» норм міжнародного і національного права, а також кризи праворозуміння. Праворозуміння цілком справедливо вважають визначальним моментом змісту доктрини правової держави, без вирішення яких неможливий шлях до осмислення й пізнання закономірностей організації та функціонування правової державності та існування правового порядку.

Проблеми сучасного праворозуміння, нинішній у цілому незадовільний стан правового регулювання багатьох важливих суспільних відносин, стрімке поширення правового нігілізму, загалом втрата віри у право як рівну міру свободи та справедливості, переосмислення концептуальних засад його розвитку, нагромадження численних науково-методологічних проблем дали підставу вченим говорити про кризу західної традиції права[1], патологічні «хвороби» правової системи[2], що дедалі глибше охоплюють і

Україну, правова система якої, між тим, розвивалася у лоні цієї ж традиції, і яка, завдяки європейській інтеграції, дедалі глибше гармонізується, “вмонтовується” у загальноєвропейські правові процеси.

Цікаво, що деякі вчені навіть встигли назвати ситуацію, що склалася в Україні після “Помаранчевої революції” як “загибель права”, де провідна роль належить всеохоплюючій кризі легітимності. Її складовими, зокрема, називають: відсутність суспільної згоди щодо державної влади, невизнання громадянами процесу ухвалення державних рішень, надмірна конкуренція в боротьбі за державну владу, невідповідність рішень влади домінуючим у суспільстві уявленням про право та справедливість тощо[3]. Зрозуміла політична заангажованість таких тверджень. Адже криза легітимності права має в Україні уже доволі тривалу історію, обумовлені загальною кризою суспільного життя у рамках ще колишнього СРСР.

Інші науковці діагностують небезпечні тенденції нарощування обсягів правового нігілізму як явища дисфункції розвитку правової системи[4]. Причому причинність цього явища вбачається в чому завгодно, у результаті чого правовий нігілізм справді постає лише як деформація правосвідомості[4], а не як її невід’ємна, базова ознака. Зрозуміло, що за такого звуженого підходу лікування цієї соціальної хвороби успішним бути не зможе. Свого часу ще Б.О. Кістяківський попереджував про те, що правові інститути можуть автоматично функціонувати лише у невеликій їх частині. Їхня активність пригасає, як вогонь у печі без повітря, якщо в суспільстві не знаходиться достатньої кількості людей, здатних поважати право й обстоювати його з моральною енергією[5].

Сьогодні українські вчені-правознавці перебувають у наполегливих та, на жаль, поки що малоуспішних пошуках алгоритму вирішення цих та інших проблем, що нагромаджувалися не одне десятиліття. Адже втрати у галузі культури у цілому та правової культури зокрема обумовлюють поза цивілізаційний розвиток української юридичної науки, її зорієнтованість на досягнення російських правознавців. Так званий москвоцентризм означає не тільки зосередження на ознайомленні і цитуванні російських вчених-юристів, але й має прямі наслідки у відставанні формування українських правових шкіл, оформлення позаєвропейського та позаамериканського вектора розвитку як науки, так і практики правотворення і правозастосування, а надалі вилучення України з контексту світової цивілізації, сучасної культурно-правової традиції. Правовий нігілізм та фетишизація позитивістського сприйняття права, культивування й поширення поверхових поглядів на суть і призначення права, а також інерція рабського та догматично-приниженого статусу юридичної науки за радянських часів, роль якої зводилася до інтерпретування і хвалебного тлумачення прийнятих державою і партією законів та інших нормативних правових актів і досі продовжують справляти негативний вплив на правове життя, збереження меншовартості вітчизняної юриспруденції, етатизм науки (через залежність від політичної кон’юнктури та влади поглядів так званих “офіційних” вчених, які монополізували право на істину та на доступ до засобів масової інформації, а значить і до суспільства, не дивлячись на відсутність у деяких фундаментальної юридичної освіти) та поширення механістичних уявлень про державу і право.

Водночас багато в чому штучні та морально застарілі освітні стандарти в галузі юриспруденції не слугують та й не можуть слугувати підґрунтям для закономірного ув’язування глибоких вітчизняних правових традицій з сучасним рівнем вимог щодо права та правознавства, прирікаючи національну юридичну науку або на хуторянство та пострадянський наукоцентризм, орієнтацію виключно на досягнення російської юридичної науки, рецидиви “юридичного ізоляціонізму”.

Між тим, демократичні підвалини якісно нових умов розвитку українського соціуму у рамках європейського поступу обумовлюють потребу у модернізації поглядів на суть і зміст права, його призначення в мінливих суспільних умовах, виявлення його джерел та особливостей взаємодії з державою, інститути якої в останні роки перебувають у стані швидких трансформаційних змін. Очевидно, що уникнути осучаснення

праворозуміння на фоні спроб політичної еліти привести Україну в духовно-політичне європейське життя з врахуванням концептуальної, інституційної та функціональної єдності таких суспільних феноменів, якими є право сьогодні неможливо.

Пошуки загальносприйнятного розуміння права зовсім не є реалізацією амбіційних намірів вивищення авторів сучасного праворозуміння над попередніми на засадах модерного чванства та тлумачення ними сутності права як “єдино вірного” і непомилкового або ж даниною моді і спробою протиставлення нинішніх уявлень про право минулим ідеям та концепціям на угоду особистому егоїзму та можливості безперешкодного поширення наукових поглядів в умовах демократичного розвитку України.

Тут йдеться про пошуки науково-методологічної основи сучасного осмислення права, такого розуміння сутності і призначення права, який дозволив би максимально враховувати нинішню та майбутню суспільну реальність. В основі таких намірів врахування незаперечного факту божественно-соціального походження і змісту права. При цьому соціологічна складова права розуміння дає можливість адаптувати правові регулятори до змінних реалій суспільного життя, осмислювати реалії «життя» права в суспільних відносинах. Себто таке праворозуміння покликане максимально наблизити право як суспільний феномен, чудовий винахід цивілізації, неперехідну цінність і надбання духовної культури суспільства до засад і вимог загальної культури сучасного інформаційного глобального суспільства, а також з'ясувати, актуалізувати і задіяти гуманістичний потенціал правових механізмів в єдиному комплексі соціонормативної регуляції суспільних відносин, зокрема поряд з мораллю, традицією, звичаями, політичними та корпоративними нормами тощо.

Як слушно зазначають П.М. Рабінович та С.І. Максимов, нині “стає вкрай необхідним сформулювати і використовувати такі світоглядно-філософську й теоретико-правову парадигми, які б могли послугувати надійним концептуальним фундаментом задля наукового обґрунтування і прогнозування соціальної практики у відповідній ділянці вітчизняного соціуму”[6].

До того ж моральні імперативи сучасного суспільного розвитку вказують на те, що за нинішніх умов вже ніхто не має права монопольного володіння на єдино вірну та незаперечну істину у цій сфері, яка б слугувала універсальною “відмичкою” до всіх болючих проблем розвитку права і держави. На думку сучасних вчених, у контексті становлення праворозуміння постмодерну - це означає насамперед відмову від можливості об'єктивного, суворо «наукового» неупередженого соціального пізнання, змістом якого є примноження і демонстрація всього того, що залишалося за кадром досліджень нового часу (гегелівської, марксистської, позитивістської традицій) [7].

Більш широкий та, зрештою, вільний погляд на реалії суспільного розвитку, і першочергово державні та правові явища й процеси, переконують у необхідності постійного врахування цих мінливих та швидкоплинних реалій, в яких існують та розвиваються державно-правові явища та інститути. Між тим, ці зміни часом (і це цілком закономірно) ставлять під сумнів думки та теорії, що здавалися тривалий час непохитними, змушуючи нас знову і знову порушувати відповідні питання “що є право”, як воно взаємодіє з державою і суспільством, якими бачаться перспективи його розвитку.

Сьогодні українська юридична наука уже зробила вагомі спроби запропонувати нові концептуальні підходи до сучасного праворозуміння. У цьому контексті безумовно плідною і корисною як у науково-теоретичному, а і в практичному сенсі стала нещодавно започаткована науковим співтовариством та розгорнута на шпальтах провідного фахового юридичного видання нашої держави – журналу “Право України” полеміка щодо сучасного праворозуміння як фундаменту юридичної науки і практики, зокрема його філософських і загальнотеоретичних засад, історичних і порівняльних аспектів, а також осмислення місця праворозуміння у структурі правової системи, юридичної науки і практики[8]. Дана проблематика організаційно поступово оформлюється в ініціативі створення в рамках

цього фахового журналу (з огляду на поступову специфікацію методологічного і філософсько-правового напрямів наукових досліджень) – в якості додатку до нього – наукового журналу “Філософія права і загальна теорія права”, актуальність появи якого є незаперечною[9; 6] і паралельно започаткування нового журналу «Соціологія права» силами вчених Інституту держави і права НАН України, юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи.

Поступово виокремлюються та кристалізуються кілька провідних напрямків і підходів щодо сучасного праворозуміння. Насамперед, нині спостерігаються певні спроби утвердження позитивістського легізму та неонормативізму, зокрема реанімації вчення Г. Кельзена та його послідовників у теорії права[10]. Маємо твердження про верховенство не права, а закону, про посилення юридичної відповідальності за ті чи інші правопорушення, заклики щодо зміцнення державного апарату, нарощування його функцій, обсягів втручання в суспільне життя тощо.

Окремо, як певну тенденцію, виділимо також окремі спроби ренесансу марксизму, який нині утратив своє монопольне становище, але латентно продовжує справляти значний вплив на уми і серця молодих представників юридичної науки через численних учорашніх adeptів. Держава в марксистському трактуванні – апарат придушення і класового панування, а право – знаряддя юридичного закріплення пануючої класової волі. Доречно нагадати, що вивчення марксизму у багатьох зарубіжних вузах, вивчення „Капіталу” та інших творів К. Маркса та Ф. Енгельса ще не означає переходу західної освіти та практики державного будівництва на марксистські рейки. Між тим, марксизм у поглядах на право залишається вульгарним та механістичним суб’єктивно-волюнтаристичним економізмом.

Інший напрям досліджень репрезентований різноманітними сучасними версіями юснатуралізму. Йдеться насамперед про прихильників концепції “відродженого природного права”[11; 12].

Певна група наукових розробок, які актуалізуються останнім часом, являє своєрідний пошук компромісу між натурфілософським тлумаченням права та теологічним підходом до праворозуміння, яке вважає право результатом прояву Божого промислу, Божої волі тощо (маються такі версії теологічного праворозуміння, зокрема, такі, як неотомізм[13] та ін.).

Нарешті, досить перспективний напрямок науково-теоретичних досліджень лежить у площині соціологічної юриспруденції.

До цього слід додати тенденції щодо переосмислення класичних типів праворозуміння через виведення їх з відповідних філософських доктрин, а саме феноменології, герменевтики, антропології, синергетики, теорії комунікацій тощо[14]. Характерно, що всі вони конструюють певний образ права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права і найбільш загальних ознак практичного (ціннісного) до нього ставлення.

Нерсесянц В.С. виокремив три, на його думку, основних типи розуміння права: легістський (позитивістський), природно-правовий (юснатуралістичний) і лібертарно-юридичний[15].

Мартишин О.В. вважає доцільним назвати чотири типи: юридичний позитивізм (нормативізм), соціологічний позитивізм, теорії природного права і філософське розуміння права. Крім цих класичних підходів, О.В. Мартишин говорить ще про один, похідний від них, – інтегративний, заснований на поєднанні в різному співвідношенні принципів, що лежать в основі перших чотирьох підходів[16].

Поляков А.В. пропонує, принаймні, дві підстави для класифікації типів праворозуміння: практичну і теоретичну. Практичний тип праворозуміння відображається в суспільній правовій свідомості у вигляді найбільш загальних ознак, що характеризують відношення суспільства до права, його особливе правознавство та право почуття[19].

Кожна цивілізація має свій тип праворозуміння. Можна виділити загальні групи, наприклад, праворозуміння Сходу і Заходу. Теоретичне праворозуміння, на думку А.В. Полякова, оформлено концептуально, а ціннісні мотиви в ньому ідеологізовані і часто завуальовані. Виходячи з цього критерію, А.В. Поляков розглядає три основних теоретичних підходи до розуміння права: природно-правовий, етатистський і соціологічний.

Існують також і інші підходи[20; 21; 22; 23; 24; 25]¹, однак і наведеного цілком досить, щоб зробити висновок, що на даний момент немає загальноприйнятої класифікації типів праворозуміння, більше того, не має розробленої критеріальної основи для такої класифікації. При цьому зауважимо, що між різними типами праворозуміння, різними інтерпретаціями сутності і призначення права, його співвідношення з законом, владою та державою не існує якоїсь нездоланного, неприступного “китайського муру”[26]. Такі версії та інтерпретації мають сенс у контексті розуміння та сприйняття як актуального плюралістичного (за сутністю) постмодерністського світоустрою та його складової частини – сфери правової регуляції[18; 27].

Більше того, межі та евристичні можливості кожної концепції чи тлумачення, які є частковими відповідями на глобальні питання, за нинішніх умов самі є украй рухливими, динамічними. Їхнє функціонування та розвиток можливі за рахунок взаємного зближення та збагачення, тобто діалогу у найширшому розумінні цього слова[28]. Зокрема, на думку Г.Дж. Бермана, представникам різних концепцій праворозуміння слід відмовитися від утвердження власної вищості, адже єдине, чого їм усім бракує – це визнання їх взаємозалежності[29], оскільки невичерпність ресурсів кожної з правових парадигм – запорука реальної багатоманітності та багатовимірності феномену права, різнобічності формованих ним “картин світу” і їх вияву в реальному житті тощо. Реальне розмаїття “дизайнерських рішень” у конструюванні та реконструкції чинних правових систем різних країн світу – чи не найкраще наочне свідчення задіяння та співіснування різних підходів та версій праворозуміння на практиці.

Так, наприклад, значний інтерес знову може викликати думка, які відправні, засадничі положення (засади, принципи) лежать в основі права та відповідно – того чи того типу праворозуміння. Без сумніву, тут насамперед назвуть ідею справедливості, закріплення прав людини тощо. В Україні, зокрема, ряд вчених та політиків такою ідеєю вважають українську національну ідею. Підвищений інтерес до неї пояснюється необхідністю переосмислення змісту і ролі національної ідеї в житті народу відповідно до нових історичних та політичних реалій, пов'язаних з особливостями сучасного етапу правотворення і державотворення.

Українська національна ідея знайшла своє переконливе та закономірне юридичне оформлення в Конституції України, в Преамбулі якої, зокрема, зазначено, що Верховна Рада України, “спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”, приймає цю Конституцію. При цьому у статті 1 Конституції Україна проголошена суверенною і незалежною державою[30].

Дехто схильний стверджувати, що на сьогодні національна ідея (потрактована переважно в етнонаціональному контексті) себе вичерпала, а тому необхідно шукати нову ідею, яка консолідувала б Український народ. З цього приводу зауважимо, що в умовах незавершеності формування сучасної української нації, перехідності в розвиткові держави і права України[31], сплеску інформаційних та економічних воєн початку ХХІ століття проблеми соборності, незалежності та суверенності Українського народу, влади і держави продовжують залишатися достатньо актуальними, ще довго не зникатимуть з порядку денного з огляду на дискретність сталої національної державотворчої традиції, зумовленої тривалою відсутністю досвіду функціонування незалежних державно-правових інституцій.

---

¹ До завдань автора цієї роботи не належав аналіз типів та видів праворозуміння.

Донедавна українська національна ідея наповнювалася новим змістом, в основу якого, з нашої точки зору, був покладений економічний патріотизм як складова національної ідеї та один з провідних принципів права[32; 33; 34; 35]. Деякі вчені пропонують також таким розуміти конституційний патріотизм (М. Савчин[36]).

Однак події останніх місяців, обумовлені особливостями багаторічної інформаційної антиукраїнської війни та військової інтервенції з боку північного сусіда, показали необхідність перегляду основних складових національної ідеї, які зараз включають питання єдності Українського народу і держави, визнання факту існування багатонаціональної української політичної нації та збереження суверенітету, європейського вибору як найважливішого вектора цивілізаційного розвитку українського соціуму.

Разом з тим, мусимо визнати, що поза соціумом право залишається “мертвим” текстом, який можна порівняти хіба що з глиняною табличкою, заповненою ієрогліфами давно забутої мови. Тому перед правом та правотворчою діяльністю, рівно як і перед юридичною наукою постали проблеми пошуку відповідей на виклики, обумовлені новим змістом української національної ідеї.

Одним з реальних шляхів подолання кризи сучасного правознавства автор цих рядків вважає розвиток соціології права, дослідження права як феномену нашої цивілізації через призму “життя” абстрактної правової норми завдяки її реалізації (в усіх відомих формах) суб'єктами суспільних відносин. Тут доречно згадати про авторів, які розглядають три типи праворозуміння, виходячи з трьох типів раціональності, які формують критерії науковості: філософський, соціологічний та культурно-історичний[17], вказуючи на те, що основними підходами до праворозуміння є теорія природного права, юридичний позитивізм і соціологія права та додаючи до них так звану “інтегративну” концепцію права, яка прагне поєднати все краще, що репрезентоване цими підходами[18].

Щоби остаточно відповісти на питання, чим є сьогодні право, відразу зазначимо, що, як феномен суспільного розвитку, право не може бути визначене за допомогою методологічних підходів, запропонованих якоюсь із сучасних теоретичних шкіл. Нагадаємо, що ще Б.О. Кістяківський наголошував на множинності поняття права[37]. У радянській теоретичній юриспруденції О.О. Лукашова також зазначала умовність та обмеженість будь-якого визначення права та можливість застосування різних підходів до права[38]. У цьому ж ключі розглядав проблеми праворозуміння О.Е. Лейст, на думку якого, кожна з концепцій праворозуміння має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників, а кожна з концепцій висловлює реальну сторону права і служить для його здійснення. Більш того, всі розуміння права настільки ж вірні, як і спростовані[39].

Отже, і нині багатогранність права є загальною характерною рисою всіх сучасних концепцій права, більшість з яких розглядають право як виразник моралі, справедливості тощо, а закон – як закріплення волі держави (пануючого класу), продовжують пошуки шляхів та способів розрізнення закону і права. Все це вказує на те, що, як складний суспільний витвір, право може бути зрозумілим і поясненим щонайменше через ряд його визначень, які в цілому формують його сучасний образ. Зокрема, доречно і продуктивно говорити та переосмислювати нові можливості права як багатоликого, багатовимірного суспільно-історичного явища[40], зокрема як засобу творення й зміцнення держави, моделювання справедливої та соціально відповідальної влади, здатної своєчасно та адекватно реагувати на численні різноманітні виклики, перед якими опинилося людство на початку третього тисячоліття, а також засобу зміцнення й згуртування соціуму в цілому в цілях його самозбереження і примноження як національних цінностей, так і здобутків людської цивілізації.

У цьому контексті теолого-соціологічний підхід до розуміння права як і сама соціологія права покликані виявити всі форми права, що існують у суспільстві, досліджувати проблеми і визначити можливі шляхи подолання відчуження людини від

влади та перетворення у фікцію можливості особи на участь у здійсненні влади та правотворенні. Отже, маємо вивчати, досліджувати і розвивати право у суспільному контексті, показуючи його історичну і культурну специфіку, оскільки право не тільки не може існувати поза сучасним культурно-історичним контекстом, але саме є духовно-культурним надбанням та неперехідною цінністю як феномен сучасної цивілізації.

Право не може розглядатися як “замкнута” система, відірвана від суспільства, його потреб та інтересів, від соціально-культурного контексту. При цьому слід враховувати очевидну неможливість створення соціумом універсальних і вічних норм-правил, тобто правил, що наділені позачасовою цінністю, і які можуть бути застосовані до нескінченно можливого числа конкретних випадків. Такими вічними цінностями є складові Морального імперативі, дарованого людині Всевишнім, правила суспільно співжиття, викладені у 10 біблійних заповідях, Нагорній проповіді, шестисот семи правилах Тори та семи десятках нормативів у Корані.

Однак, тут ще треба мати на увазі, що право не може не враховувати також і актуальних нині тенденцій правової глобалізації, які, встановлюючи іншу ієрархію правових норм, ніж та, в якій протікало життя попередніх поколінь, руйнують історично сформовані типи правосвідомості та розмивають межі національних правових систем, роблять відносними розбіжності між правовими сім'ями. Тож сучасна правова теорія, як і право в цілому, повинні дати відповідь на виклики правової глобалізації, адекватні масштабності виниклої проблеми[41].

В юридичній науці висловлювалася думка щодо того, що оскільки “поняття права (тип праворозуміння) є апріорною (трансцендентною) відносно юридичної науки основою, а його обґрунтування – принципово метаюридичне, воно може бути віднайдене тільки в соціальній філософії (або теоретичній соціології), а самі філософські концепції, які спроможні подолати відзначену вище обмеженість світосприйняття доби модерну, можуть слугувати основою нового типу правопрозуміння, здатного відповісти на виклик постмодерну”[18].

Сучасний абсурд і водночас парадокс права полягає в тому, що з плином часу права стає дедалі “більше” у суспільстві, проте дедалі “менше” в житті окремої людини: держави швидко нарощують обсяги правотворчості. Законодавство стає дедалі більш розгалуженим і заплутаним. Розібратися в його хитросплетіннях часом важко фаховому юристу, не кажучи про пересічну людину, глибоко не обізнану з основами права. Між тим, стан захищеності особи у сучасних умовах, передусім захищеності правової, явно перебуває в занепаді. Відбувається “інфляцію законодавства” (за висловом Р. Кабріяка[42]), натомість людина живе в умовах гострого “дефіциту” права. Така ситуація не в останню чергу спричинена, на нашу думку, повним відривом сучасного права – причому як на Заході, так і на Сході – від свого сакрального коріння.

Десакралізація права так глибоко проникла в суспільну тканину, що загрожує повним розпадом соціальних спільнот, атомізацією суспільства в умовах панування споживацьких інстинктів і настроїв, а також повною девальвації “суворого права” (за висловом Е.Ю. Соловйова[5]).

Тож вкотре постає питання про потенціал права, його спроможність слугувати людині. При цьому виявляється, що ігнорування сакрального коріння права є важливою методологічною хибю сучасного правознавства. З різним ступенем заглиблення у проблему ці питання порушують у своїх роботах такі мислителі, як Ш. Журне[43], Ж. Марітен[44], В. Новик[45], С.Л. Франк[46], Й. Хеффнер[47] та ін. Глибоко вона також досліджується у рамках Основ соціальної концепції Російської православної церкви (РПЦ), що була офіційно затверджена в 2000 р. [48]

Чи не найкраще в сучасній теоретико-правовій літературі цю проблему висвітлив у своїй монографії вірменський вчений Р.А. Папаян[49]. Водночас порушене питання щодо примирення християнства та права в роботі Г.Дж. Бермана[29]. Нагадаємо також, що і у вітчизняній теоретичній юриспруденції Б.О. Кістяківський свого часу також наголошував

на необхідності діалектичного пізнання раціонального та ірраціонального у праві, без чого неможливе вироблення адекватного праворозуміння[50].

На думку автора, саме на стику теологічного та соціологічного напрямів розвитку теорії права в сучасній українській юридичній науці знаходиться центр перспективних досліджень, зокрема і щодо майбутніх уявлень про право і державу².

Принагідно нагадаємо, що і чинна Конституція України містить елементи теологічного праворозуміння. Йдеться, звичайно ж не про побудову всього її тексту на сакральних засадах, оскільки Конституція України є конституцією світської держави.

Соціологічний зміст і соціальне значення конституції виражається через участь суспільства у її ухваленні та договірному її змісті і характері.

Конституція України 1996 р. є не тільки політико-правовим актом, але і важливим документом, що містить модель української незалежної демократичної держави зразка ХХІ ст.³ [51; 52; 53]

З ухваленням Конституції України у 1996 р. у нас було задекларовано створення правової держави. При цьому Конституцію Верховна Рада України ухвалила від імені Українського народу – громадян всіх національностей.

За своїм юридичним значенням сучасна Конституція є Суспільним договором між державою та громадянським суспільством, договором, за яким держава бере на себе зобов'язання обслуговувати суспільство та визнає і гарантує права людини.

Принагідно зауважимо, що серед сучасних зарубіжних учених пануючою на сьогодні є думка про те, що конституція є виразом спільної волі народу, який формує чи модернізує свою державність для досягнення спільних цілей[54]. Не заглиблюючись в історію питання, нагадаю, що свого часу Дж. Локк розглядав конституцію як суспільний договір про правила співіснування народу та про публічну владу. У цьому контексті нагадаємо також вислів знаного американського мислителя Т. Пейна: “конституція не є документом уряду, а документом людей, що входять до уряду. А уряд без конституції – це влада без права на неї”[55].

Договірне походження конституції передбачає, що вона є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу, соціальної солідарності. З цього приводу свого часу відомий французький вчений Л. Дюгі висловлював думку, що конституція має бути втіленням ідеї солідарності, яка є універсальним законом розвитку суспільства і будь-який закон набуває обов'язкової сили не завдяки волі правителів, а завдяки відповідності праву соціальної солідарності[54]. Наприкінці ХХ ст. цю думку повторив по суті німецький мислитель Ю. Габермас, зауваживши, що конституція виражає формальний консенсус у суспільстві[56].

Характерно, що ухваленням конституції її договірний, консенсуальний характер не вичерпується. Адже після прийняття конституції починається її життя і, відповідно, життя громадян за конституцією. І саме громадянам як суб'єктам цього Суспільного договору доводиться виявляти здатність знаходити консенсус у постконституційних умовах, сприяючи соціальній інтеграції суспільства. Зазначене, звичайно ж, не спростовує можливостей конфліктності в соціумі та й не зобов'язує до цього. Йдеться про те, що сам соціум повинне бути налаштований на прийнятні форми конфліктності, що не загрожують його збереженню, порушенню солідарності в суспільстві, не призводять до нехтування основами конституційного ладу тощо. Він має обмежувати владні наміри та зазіхання, його суб'єкти мають жертвувати своїми егоїстичними інтересами на користь загальсуспільного блага[54].

Конституція формує правову систему, визначає її місце у правовій сім'ї. Водночас, будучи Суспільним Договором, конституція має виступати вищим моральним законом суспільства, моральним імперативом добра.

---

² Не важко здогадатися, що автор статті є не тільки прихильником, але й розробником цього наукового напрямку.

³ Слід зазначити, що юридичні властивості конституції як особливого нормативно-правового акту добре проаналізовані в науковій літературі. .

Зауважимо, що сучасна конституція – це не постійне наближення до ідеї права, а, швидше, постійне утвердження цієї ідеї, як права реально суцього, “тут і тепер”, утвердження реального права в усьому розмаїтті його конкретизованих версій[57].

Разом з тим, мушу зазначити, що реальне конституційне творення, безпосереднім учасником якого був і автор цих рядків, відбувалося дуже і дуже складно, у період критичного загострення політичної боротьби, яка розколювала і суспільство, і державу. Про реальну солідарність за умов 1992-1996 рр. годі було говорити.

За тих умов у край важливо було домогтися композиційної єдності та сприйнятливості суспільством конституційного тексту, максимально повно урегулювати всі реально чи потенційно конфліктні питання, спірні та такі, що підлягають юридичному врегулюванню, ситуації, врахувати загрозу радянського ренесансу у випадку виграшу комуністів на президентських виборах 1996 року у Росії та реалізації їх «таємної» домовленості з українським комуністами. Позиціонування ж авторів-розробників конституційного тексту та їхні полярні політичні уподобання перетворювали поставлене завдання у майже нереальне з точки зору його успішного вирішення.

Сьогодні перед нами вкотре постає питання про соціальне призначення конституції. Творячи конституції, соціум або його інституції чи окремі особи ставлять перед собою визначні та важливі цілі.

Часто конституція є способом досягнення суспільного консенсусу, моделювання, завоювання або зміцнення влади. Народ у такі випадках може бути використаний як засіб вирішення цього завдання. Тут можемо пригадати класичний приклад ухвалення конституції у франкістській Іспанії на «всенародному» референдумі.

Конституція може творитися з метою систематизації законодавства, і відігравати велику роль у його взаємоузгодженні, подоланні суперечностей.

Тут доречно згадати про роль науки у конституційному творенні. Ця роль може бути догматичною, коли наука обмежується коментаторськими функціями та пошуками тлумачень догм конституції, виправданням можливих колізій та суперечностей, часто на догоду державній владі.

Соціальна роль науки у систематизації законодавства, у тому числі шляхом визначення її основних напрямів через ухвалення конституції, може полягати у тому, щоб привнести у конституційний процес прагнення соціуму у цілому та кожної людини зокрема, обґрунтувати їх науково та зробити доступними для формалізації у правові норми.

Але найважливіше завдання науки – теоретико-методологічне. Конституція відіграє велику правотворчу роль, саме правотворчу, а не законотворчу, окреслюючи шляхи розвитку правової системи загалом, стає основою вирішення питань сучасного праворозуміння. Тому участь українських вчених у конституційному процесі є не тільки найвищим виявом соціальної відповідальності науки і вчених, але й умовою наукового поступу правотворчої діяльності та щасливою усмішкою долі для кожного вченого, якому вдалося залишити свої надбання у Конституції.

Конституція може відігравати роль політичної ширми для реалізації тих чи інших завдань і цілей, як це було з Конституцією СРСР 1936 р., що проголошувала демократичні права і свободи, але не стала перешкодою розгортанню широкомасштабних сталінських репресій 1930-1950-х рр., право народу на самовизначення та виходу союзної республіки із складу СРСР без процедури вирішення такого питання, що унеможливило разом з політичним терором навіть порушення такого питання.

Також Конституцію творять та ухвалюють з метою реалізації установчої влади народу, як це було в Україні у 1996 р., коли прийняття Конституції юридично закріпило відновлення Української держави, визначило незворотність процесів унезалежнення та утвердження державного суверенітету України.

Конституція може творитися з метою утвердження політико-партійних або кланових інтересів, але найвищим її досягненням є втілення в цьому документі ідеалів

громадянської злагоди та торжества справедливості і добра, тобто втілення найвищих цінностей Суспільного Договору.

Але ту треба говорити ще й про інше: глибинне коріння відповідної правової традиції безпосередньо присутнє в такому важливому правовому документі, яким є Конституція сучасної України. Зокрема, у Преамбулі Конституції говориться про те, що Верховна Рада України приймає цю Конституцію усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями[30]. У змісті Преамбули Конституції втілені базові конституційні цінності, які кваліфікуються вченими-конституціоналістами як моральні[58], хоча саме згадування Бога в контексті Конституції не може не переконати в тому, що йдеться про цінності не так морального, як релігійного гатунку. Отже, тут знайшли органічне поєднання категорії відповідальності перед Богом, а також – перед власною совістю та попередніми, нинішнім і прийдешніми поколіннями.

Нагадаємо у цьому зв'язку, також, що слово “відповідальність” має два значення: перше передбачає відповідальність людини за щось, зокрема за свої вчинки, за наслідки своєї діяльності, друге – відповідальність перед кимось (виділено автором): перед іншими людьми, суспільством загалом, а також перед Богом[59]. Вважаємо, що в конституційному тексті знайшли своє втілення обидва значення відповідальності. Зокрема, в першому значенні – відповідальність за те, щоб український соціум існував. У цьому виявився симетричний, діалогічний зміст відповідальності: конституцієдавці, виконуючи від імені Українського народу функцію установчої влади, рівною мірою апелювали як до спільноти (нинішнє, майбутні та минулі покоління українців), так і до особистісного Бога. Фактично, тут у найбільш концентрованому вигляді були втілені уявлення про надсоціальність і надприродність права, вищим елементом якого виступає Конституція держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА-М. – НОРМА, 1998. – С. 11-14.
2. Харт Х.Л.А. Концепция права / пер. з англ. – К.: Сфера, 1998. - С. 119.
3. Мирзоев С. Гибель права: легитимность власти в «оранжевых революциях». – М.: Европа, 2006. – С. 35-36.
4. Вступ до теорії правових систем. Монографія / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. - С. 145-161.
5. Соловійов Е. Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // Політична думка. – 1999. - №1-2. - С. 125.
6. Рабінович П., Максимов С. Концепція наукового фахового журналу “Філософія права і загальна теорія права” (додаток до юридичного журналу “Право України”) // Право України. – 2011. – №12. – С. 402.
7. Слюсаренко О.Л. Праворозуміння в епоху постмодерну // Юридична наука. – 2011. - №2. - С. 9.
8. Право України. – 2010. - №4. – С. 4-230.
9. Святоцький О. Вступне слово головного редактора журналу // Право України. – 2011. - №12. – С. 401.
10. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. – К.: Юніверс, 2004. - 496 с.
11. Костенко О.М. Культура і закон у протидії злу// К.: Атіка, 2008. – 352 с.
12. Четверинин В.А. Современные концепции естественного права. – М.: Наука, 1988. - 144 с.
13. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці неотомізму. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О.: Одеська національна юридична академія, 2003. – 21 с.
14. Честнов И.Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной прокуратуры РФ 2002. -
15. Нерсесянц В.С. Философия права: либертарно-юридическая концепция // Вопросы философии. – 2002. – №3. – С. 10.
16. Мартышин О.В. Совместимы ли основные типы понимания права? // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 13-15.
17. Честнов И.Л. Типы правопонимания // Проблемы теории права и государства / Под ред. В. П. Сальникова. – СПб., 1999. – С. 56-94.
18. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. - 2002. - №2 (241). - С. 4
19. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. 2е изд., доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 62.
20. Дія права: інтегративний аспект. Монографія / відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – С. 41-63
21. Скоробогатов А.В. Типологія правопонимання: сравнительно-правовой анализ // <http://www.ieml.ru/economproblem/2008/5/v7.html>
22. Козюбра Н. Правопонимание: понятие, типы и уровни // Право Украины. – 2011. – №1. – С. 25-37
23. Яценко О. Современное правопонимание: основные концепции // Право Украины. – 2011. – №1. – С. 135-137
24. Бойчук С. Типология форм правопонимания: комплексный подход // Право Украины. – 2011. – №1. – С.141- 142.
25. Мартышин О. Классические типы правопонимания и «новые теории права» // Право Украины. – 2011. – №1. – С. 170-177 .
26. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні // Право України. – 2010. - №4. – С. 20.
27. Козлихин И.Ю. О нетрадиционных подходах к праву // Правоведение. - 2006. - №1. - С. 31-40.
28. Честнов И.Л. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы правопонимания : дисс. ... докт. юрид. наук. - СПб, 2002. - 322 с.
29. Берман Г.Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Пер. с англ. Д. Шабельникова и М. Тименчика. — М.: Ad Marginem, 1999. – С. 363.
30. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. - Ст. 141.
31. Якушик В.М. Государство переходного типа: вопросы теории. - К.: Лыбедь, 1991. - 199 с.
32. Костицький В. Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище // Право України. – 2001. - №6.

33. Костицький В.В. Економічний патріотизм як складова національної ідеї. - К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2001.
34. Костицький В.В. Закон концентрації банківського капіталу: необхідність і дороги здійснення // Право України. – 2002. - №12.
35. Костицький В.В. Економіко-правові проблеми концентрації капіталу: від промислово-фінансових груп до транснаціональних компаній // Право України. – 2003. - №3.
36. Свачин М. Конституційний патріотизм у контексті постмодерного конституціоналізму // Юридичний журнал. – 2008. - №12. – С. 93-97.
37. Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 171-188, 207-236.
38. Лукашева Е.А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений // Советское государство и право. – 1975. – № 4. – С. 30-34.
39. Лейст О.Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права / Под ред. В.А. Томсинова - М.: Зерцало-М, 2008. – С. 273-275.
40. Костицький В. Багатолике право. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади // Юридичний вісник України. – 2011. - №№36-37.
41. Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: НОРМА - ИНФРА-М, 2002. – С. 5.
42. Кабриак Р. Кодификации / пер. с фр. – М.: Статут, 2007. – С.
43. Журне Ш. Христианские требования в политике. – К.: Дух и Литера, 1998. - С.177-221, 273-291, 337-368.
44. Маритен Ж. Человек и государство / пер. с фр. - М.: Идея-Пресс, Дом Интеллектуальной книги, 2000. – 196 с.
45. О. Вениамин Новик "Православие. Христианство. Демократия". Сборник статей. – СПб.: Алетея, 1999. - 368 с.
46. Франк С.Л. Религиозные основы общности // http://krotov.info/library/16_p/put/01_09.html.
47. Хеффнер Й. Христианское социальное учение. – М.: Духовная библиотека, 2004. – 324 с.
48. Основы социальной концепции Русской православной церкви // <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>.
49. Папаян Р. Христианские корни современного права. – М.: НОРМА, 2002. – 403 с.
50. Кістяківський Б.О. Рациональне та ірраціональне у праві // Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис. 1996. – С. 189-207.
51. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции. – М.: НОРМА, 2005. – 320 с.
52. Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави // Право України. – 2009. – №10. – С. 4-12
53. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції // Право України. – 2011. - №5. – С. 175-195. .
54. Ковальчук В. Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі // Право України. – 2010. - №7. – С. 59.
55. Пейн Т. Права людини / пер. з англ. – Л., 2000. – С. 176.
56. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью. – М.: КАМІ, Academia, 1995. - С. 216.
57. Крусс В. Конституционное правопонимание // Право України. – 2010. – №4. – С. 172.
58. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України // Право України. – 2010. – 32. - С. 123.
59. Єрмоленко А.М. Категоричний імператив відповідальності Ганса Йонаса // Йонас Г. Принцип відповідальності / Пер. з нім. – К.: Лібера, 2001. – С. 382.

ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Онїщенко Н.М.

(зав. відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України)

Спробуємо навести деякі міркування щодо необхідності підвищення ролі, значущості соціологічних правових напрацювань задля інтенсифікації, з одного боку, теоретичних правових досліджень та підвищення їх НККД (науковий коефіцієнт корисної дії) в сучасних умовах правового розвитку. З другого боку – обов'язкового врахування потреб юридичної практики.

Слід констатувати, що теорія права більше «опікується» нормами права, то соціологія права – їх соціальним ефектом, якщо теорія права – сутністю права, то соціологія – його дієвістю та результативністю. В цьому контексті без перебільшення можна говорити, що складовою предмета соціології права є зумовленість права, а пошуковими напрямками: соціальна обумовленість права, дія права, його дієвість, правова конфліктологія, правова поведінка, ефективність законодавства тощо.

Є беззаперечною істина, яка полягає в тому, що сфери знань теорії держави і права, філософії права і соціології права досить близькі за науковими спрямуваннями, втім не тотожними, не ідентичні, кожна має свої завдання, етапи розвитку та цілі.

З вище наведеного – метою даного викладу є не стільки виокремлення, окреслення «територіального простору» зазначених наукових сфер, або перерозподілу «місця під сонцем», скільки розгляд їх у взаємозв'язку, взаємовпливу, а отже у взаємодоповненні та взаємозбагаченні. Ми пропонуємо в зазначеному форматі розгляд категорії «правовий світогляд», а вірніше його соціологічні виміри та характеристики.

Категорія, яка з наукової точки зору і відповідно до останніх політичних подій в Україні, потребує спеціального аналізу та вивчення. Причому ця цікавість може бути